

Судовыя цяжбы, звязаныя з падзелам маёнткаў на ардынацкія і аладыяльныя, а таксама з неабходнасцю выртання пазык былі вынікам падзей к. XVIII ст., калі кн. Станіслаў Радзівіл "Пане Каханку", змагаючыся за незалежнасць Рэчы Паспалітай, нарабіў пазык, блукаючы па Еўропе. Пазыкі гэтыя павінны быў выплаціць яшчэ яго спадкаемца, кн. Дамінік. Аднак, ён не вызначаўся гаспадарчымі талентамі і цікавасцю да эканамічных пытанняў. Кн. Дамінік актыўна прадаваў свае маёнткі, нават тыя, што лічыліся ардынацкімі і павінны былі заставацца радзівілаўскімі па палажэннях "хатняга права". Не гледзячы на гэта, кн. Дамінік не толькі не паплаціў пазыкі свайго дзядзькі і бацькі, але і нарабіў сваіх. Кн. Дамінік на свае грошы ўзбройваў і ўтрымліваў войска, якое ўдзельнічала ў вайне 1812 г. на баку імператара Напалеона.

ЛІТАРАТУРА

1. Віленскі дзяржаўны гістарычны архіў (далей ВДГА). Ф. 459, воп. 1, спр. 2764.
2. ВДГА. Ф. 459, воп. 1, спр. 3649.
3. ВДГА. Ф. 459, воп. 1, спр. 4019.
4. ВДГА. Ф. 459, воп. 1, спр. 4036.
5. Kurjer Litewski. – 1819. – 21 czerwca (№ 137). – С. 6.
7. Kurjer Litewski. – 1829. – 9 grudnia (№ 147). – С. 10.
8. Zielińska T. Poczet polskich rodów arystokratycznych. – Warszawa. – 1997. – 592 с.

WSKOLNICTWO W OKRESIE ZARZĄDU CYWILNEGO ZIEM WSCHODNICH (8 LUTY 1919 R. - 9 WRZEŚNIA 1920 R.)

Andrzej Smolarczyk
Białystok

Kłeska armii państw centralnych na froncie zachodnim w 1918 r. oznaczała rychłą zmianę stosunków politycznych na terenach wschodnich, które nadal pozostawały pod okupacją niemiecką. Odradzające się państwo polskie liczyło na przejmowanie terenów opuszczanych przez wojska niemieckie, które pomimo poniesionej klęski stanowiły na wschodzie realną siłę militarną i polityczną. Władze niemieckie jak najdłużej chciały wykorzystywać tę przewagę w celu wywierania wpływu na życie polityczne, zwłaszcza uciekając się do konfliktowania narodów zamieszkujących te terytoria. Stosowaną przez nie naczelną zasadą polityczną było tworzenie „celowego chaosu”, którego głównym celem miało być osłabianie pozycji strony polskiej.¹

Wycofanie się Niemców jesienią 1918 z ziem dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego umożliwiło proklamowanie 1 stycznia 1919 roku Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej. W styczniu 1919 r. po rokowaniach polsko-niemieckich oddziały polskie mogły dokonać przemarszu przez tereny okupowane przez Niemców.² 8 lutego Józef Piłsudski powołał na ziemiach litewsko-białoruskich Zarząd Wojskowy. Wkrótce terytoria te zostały zajęte przez wkraczające tu wojska polskie.³ Generalnym Komisarzem Cywilnym przy Zarządzie Wojskowym Kresów Wschodnich został Ludwik Kolankowski. Pozostawał on

¹ J. Gierowska-Kaltur, *Zarząd Cywilny Ziemi Wschodnich (19 lutego 1919 - 9 września 1920)*, Warszawa 2003, s. 31-32.

² S. Wałasek, *Szkolnictwo powszechne na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej (1915-1939)*, Kraków 2006, s. 57-58.

³ Zanim ukształtowały się władze polskie inicjatywę przejmowania terenów od Niemców rozpoczęła ludność polska organizująca się w organizacje militarne: Związek Wojskowych Polaków Miasta Wilna, Rada Narodowa Ziemi Lidzkiej, oddziały Samoobrony. W listopadzie 1918 r. powstał Departament Litewsko-Białoruski przy MSZ oraz Józef Piłsudski wydał rozkaz o formowaniu Dywizji Litewsko-Białoruskiej.

najwyższą instancją cywilną władzy rządzącej i wykonawczej. Generalny Komisarz mianował komisarzy powiatowych, którzy kierowali administracją powiatu. Ludwik Kolankowski kierował Departamentem Litewsko-Białoruskim MSZ, w którego skład wchodziło siedem wydziałów i kancelaria główna (między innymi nadzorujący sprawy szkolnictwa i religii - Wydział Wyznań i Oświaty).⁴

Generalnemu Komisarzowi Cywilnemu podlegali w charakterze inspektorów komisarze okręgowi przy grupach wojsk operujących na terenach litewsko-białoruskich. Komisarzem okręgowym przy dowództwie grupy wojsk polskich generała Antoniego Listowskiego był Antoni Wojewódzki, a jego zastępcą Mieczysław Ines. Prerogatywy komisarza Antoniego Wojewódzkiego rozciągały się na powiaty: brzeski (komisarz powiatu - Marian Zborowski), prużański (komisarz powiatu - Jan Sienkiewicz), kobryński (komisarz powiatu - Aleksander Lenkiewicz), piński (referent aprowizacyjny - Józef Niemczynowicz) i słonimski (nie obsadzony).⁵

15 kwietnia 1919 r. Naczelny Wódz mianował Jerzego Osmołowskiego Komisarzem Generalnym Ziem Wschodnich. Siedzibą Zarządu Cywilnego była początkowo Warszawa, potem Wilno. Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich stanowił na ziemiach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego jednostkę administracyjną powołaną przez Józefa Piłsudskiego do realizacji jego koncepcji federacyjnej. Miał zabezpieczyć nowo powstałe państwo polskie od zagrożenia ze strony Rosji i wewnętrznych tendencji rewolucyjnych. Działalność ZCZW trwała formalnie dziewiętnaście miesięcy (od 8 lutego 1919 r. do 9 września 1920 r.).⁶

Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich przejął nadzór nad szkolnictwem. Kierownictwo nad sprawami oświatowymi z ramienia Komisarza Generalnego objął Władysław Lichtarowicz, który resortem oświaty ZCZW zarządzał od kwietnia do października 1919 r. Wszelkimi zagadnieniami oświatowymi zajmą się podległy Lichtarowiczowi Wydział Oświaty, utworzony przy sekcji administracyjnej. Podlegali mu inspektorzy powiatowi. Pracownicy tego wydziału podążali za przesuwającymi się na wschód wojskami polskimi usiłując organizować szkolnictwo oraz obsadzając inspektoraty. W październiku nastąpiła zmiana na stanowisku kierującego oświatą. Władysława Lichtarowicza zastąpił Lucjan Zarzecki, który resortem oświaty zarządzał od października 1919 r. do końca istnienia ZCZW. Rozrost prac związanych z powstawaniem nowych placówek szkolnych spowodował, iż w październiku 1919 roku w miejsce Wydziału Oświaty utworzono oddzielną Sekcję Oświecenia Publicznego.⁷

Wielkim problemem Sekcji Oświecenia Publicznego był brak nauczycieli. Rezygnowali oni z pracy w szkołach na rzecz lepiej płatnych stanowisk w administracji. Ze szkół powszechnych nauczyciele odpływali również do szkolnictwa średniego, gdzie zarobki były wyższe. Premiowano wówczas nauczycieli z wieloletnim doświadczeniem i długą wysługą lat. Absolwenci krótkich kursów pedagogicznych organizowanych na terenach wschodnich nie mieli większej motywacji do uczestniczenia w nich. Bez stażu nie dawało im to wymiernej szansy na rozwój dalszej kariery zawodowej.⁸

⁴ W. Śleszyński, *Bezpieczeństwo wewnętrzne w polityce państwa polskiego na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2007, s. 47-49; J. Gierowska-Kallaury, *Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich...*, op. cit., s. 68-69.

⁵ J. Gierowska-Kallaury, *Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich...*, op. cit., s. 73-74.

⁶ ibidem, s. 67-68.

⁷ Z. Zaporowski, *Stosunki polityczno-społeczne na północno-wschodnich kresach Drugiej Rzeczypospolitej 1918-1939*, [w:] *Spółczesność białoruskie, litewskie i polskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej (Białoruś Zachodnia i Litwa Wschodnia) w latach 1939-1941*, M. Giżajewska, T. Strzembosz (red.), Warszawa 1995, s. 58; S. Walasek, *Szkolnictwo powszechne...*, op. cit., s. 73.

⁸ J. Gierowska-Kallaury, *Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich...*, op. cit., s. 222-223.

Koniecznością stało się ściąganie nauczycieli z innych dzielnic Rzeczypospolitej. Wykwalifikowani nauczyciele z Małopolski nie gamęli się do pracy na zrujnowanych terenach wschodnich, których los polityczny pozostawał dalej niepewny. Nie gwarantowano im również zrównania w prawach z nauczycielami byłego Królestwa Kongresowego. Nauczyciele, którym udało się pozyskać z terenów Małopolski byli nieprzystosowani do pracy na terenach wschodnich. Nie potrafili nawiązać relacji z ludnością miejscową, nie znali języka białoruskiego i ukraińskiego. Czuli się wyobcowani kulturowo i religijnie. Rozwiązaniem problemu braku kadry nauczycielskiej miało być zorganizowanie w Małopolsce krótkoterminowych kursów nauczycielskich.⁹

W resorcie szkolnictwa ZCZW istniała rozbieżność zdań w sprawie przyszłości ziem byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Zwolennicy koncepcji federacyjnej Józefa Piłsudskiego uważali, że ludność miejscowa sama musiała określić jakich szkół chce. Zadaniem ZCZW miała być pomoc z realizacji wybranej drogi. Zwolennicy koncepcji inkorporacyjnej uważali, że tworzenie szkół mniejszościowych było sprzeczne z polską racją stanu.

Józef Piłsudski uważał, iż zadaniem ZCZW miało być organizowanie szkolnictwa zgodnie z wolą mieszkańców terenów podległych rządowi. Ideą było, iż ludność sama miała decydować o swoim losie i potrzebach edukacyjnych. Ludność miejscowa (głównie żydowska) wypowiadała się za szkołą powszechną w języku rosyjskim. Wynikało to głównie z chęci posyłania dzieci do szkół, gdzie nauczanie odbywało się w języku dobrze znanym dzieciom i rodzicom oraz z przekonania o tymczasowości sytuacji politycznej.

Nauczanie w języku rosyjskim było sprzeczne z polską racją stanu. Przeciwno nauczaniu w języku rosyjskim ostro protestowała też strona białoruska. Zdecydowanie przeciwko takiej praktyce występował Wacław Iwanowski z swoim „Memoriale w sprawie białoruskiej” z 16 marca 1920 r.¹⁰ Przed władzami oświatowymi pojawił się dylemat - zezwolić na nauczanie w języku rosyjskim lub pozbawić znaczną część ludności kresowej jakiegokolwiek edukacji elementarnej. Brakowało nauczycieli mogących nauczać w języku polskim lub białoruskim. Przy dawnych szkołach rosyjskich mieszkali dawni nauczyciele rosyjscy, których wdrażano do pracy w nowo otwieranych szkołach powszechnych. Władze ZCZW uznały, że w interesie ludności miejscowej leżało otwieranie szkół rosyjskich, niż żadnych.¹¹

Na obszarze Ziemi Wschodnich istniała wolność wyboru języka nauczania dla każdej mniejszości narodowej zamieszkującej te terytoria. Ludność kresowa wybierała szkołę rosyjską lub polską, nie przejawiając większego zainteresowania szkołą białoruską.¹² Decyzja większości rodziców posyłających swe dzieci do szkół rosyjskich lub polskich wynikała z przesłanek czysto pragmatycznych. Język polski ułatwiał kontakty z aparatem państwowym i był przepustką do kariery zawodowej; natomiast język rosyjski był lepiej znany i traktowany za język kultury wysokiej.¹³ Religia była przedmiotem obowiązkowym, wykładanym w języku narodowym dzieci. W szkołach z językiem wykładowym niepolskim obowiązkowe były dwie godziny języka polskiego.¹⁴

Faktycznie stosunek władz polskich do szkół z niepoliskim językiem nauczania wyrażał się w formie możliwości otrzymania przez te placówki zapomogi. Zapomogę taką mogły otrzymywać

⁹ ibidem.

¹⁰ J. Turonek, *Wacław Iwanowski i odrodzenie Białorusi*, Warszawa 1992, s. 83-84.

¹¹ S. Walasek, *Szkolnictwo powszechne...*, op. cit., s. 85-86.

¹² J. Gierowska-Kallaury, *Zarząd Cywilny Ziemi Wschodnich – kadra i procesy decyzyjne*, [w:] *Europa Nieprowincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej w latach 1772-1999*, red. K. Jasiewicz, Warszawa-Londyn 1999, s. 53-54.

¹³ J. Gierowska-Kallaury, *Zarząd Cywilny Ziemi Wschodnich...*, op. cit., s. 216-218.

¹⁴ ibidem, s. 86.

tylko te szkoły z niepolskim językiem wykładowym, które posługiwały się językiem ojczystym dla większości swych uczniów (2/3). Tak określone kryteria pozwalały korzystać z zapomóg państwowych większości szkół powszechnych nie będących placówkami samorządowymi. Jedyne kilka szkół białoruskich i jedna szkoła litewska otrzymały pomoc państwa. Stosowanie takich procedur skutecznie ograniczało rozwój niepolskiego szkolnictwa powszechnego.¹⁵

Administracja szkolna została dostosowana do podziału administracyjnego ziem wschodnich. Podział na cztery okręgi administracyjne: brzeski, miński, wileński i wołyński pokrywał się z podziałem na okręgi szkolne.¹⁶ W każdym powiecie tworzone Inspektoraty Szkolny Powiatowy.

Okręg brzeski obejmował powiaty: brzeski, prużański, kobryński, piński, mozyrski, wolkowyski, stonimski, baranowicki i nieswiecki. Pięć miast okręgu brzeskiego liczyło więcej niż 4 tys. Mieszkańców (Baranowicze, Kleck, Mir, Nieswież i Prużana).¹⁷ Do 1 października 1919 roku w okręgu brzeskim obsadzono inspektoraty: baranowicki, kobryński, piński, prużański, stonimski, wolkowyski. W styczniu 1920 roku obsadzono inspektoraty brzeski i mozyrski.

Zarządzającym sprawami szkolnictwa w okręgu oraz nadzorującym działalność Inspektoratów Szkolnych Powiatowych był Inspektor Szkolny Okręgowy. Inspektor był przełożonym wszystkich urzędów i instytucji oświatowych na danym terenie.¹⁸ Od sierpnia 1919 roku do lipca 1920 roku Inspektorem Szkolnym Okręgowym w Okręgu Szkolnym Brzeskim był Kazimierz Wolbek.¹⁹

Najpilniejszą sprawą stojącą przed Sekcją Oświecenia Publicznego było utworzenie struktur organizacyjnych, których działający wcześniej Wydział Oświaty praktycznie nie posiadał. Sekcja dzieliła się na dwa wydziały: wydział szkół powszechnych i wydział szkół średnich oraz na kancelarię. Ze względów oszczędnościowych do Wydziału Szkolnictwa Powszechnego dołączono referat higieny i oświaty pozaszkolnej.²⁰

Początki szkolnictwa w roku 1919 na terenach wschodnich były bardzo trudne. Wojnę przetrwało niewiele szkół. Powiatowi referenci szkolni w początkach swej działalności nie znali nawet liczby i rozmieszczenia szkół na terenie poszczególnych powiatów. Referenci nie mieli do swej dyspozycji żadnych środków lokomocji, co przy fatalnym stanie infrastruktury zwłaszcza na Polesiu ogromnie utrudniało pracę.²¹

Próba opanowania chaosu prawnego w oświacie na ziemiach wschodnich było wydanie 18 listopada 1919 roku *Rozporządzenia Tymczasowego Komisarza Generalnego Ziem Wschodnich*.²² W pierwszym punkcie rozporządzenia gwarantowano mniejszościom narodowym wolność nauczania uczniów w ich języku ojczystym. Jednak już w czwartym punkcie tegoż dokumentu uzależniono wybór języka wykładowego w szkołach od uchwał gmin i gromad. W praktyce oznaczało to, że jeżeli odwoływano się do uchwał gminnych, w większości popierały one szkołę polską. Stowarzyszeniom zezwolono na zakładanie prywatnych szkół elementarnych z ojczystym językiem nauczania. Z tej możliwości korzystała faktycznie mniejszość żydowska. Rozporządzenie nakładało na gminy obowiązek utrzymania szkół elementarnych, zapewnienia

¹⁵ ibidem, s. 227.

¹⁶ Okręgi administracyjne wileński i brzeski powstały zarządzeniem Komisarza Generalnego 7 czerwca 1919 r. Okręg administracyjny wołyński powołano zarządzeniem z dnia 9 września 1919 r., okręg miński – 12 września 1919 r.

¹⁷ J. Gierowska-Kałuża, *Straż Kresowa a Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich. Współdziałanie czy rywalizacja?*, Warszawa 1999, s. 115-122.

¹⁸ L. Zarzecki, *Szkolnictwo i oświata na ziemiach wschodnich (w okresie od 1 X 1919 do 1 XII 1920)*, [w:] *Encyklopedia Wychowawcza*, t. IX, zeszyt 9, Warszawa 1932, s. 66-68.

¹⁹ PAOB, sygn. f. 59, o. 2 d. 2083, k. 1, *Wykaz stanu służby, Kazimierz Wolbek*. Absolwent wydziału fizyko-matematycznego na Uniwersytecie w Petersburgu oraz wydziału mechanicznego Politechniki Warszawskiej. Kandydat nauk w dziedzinie nauk matematycznych.

²⁰ L. Zarzecki, op. cit., s. 66-68.

²¹ J. Gierowska-Kałuża, *Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich...*, op. cit., s. 220.

²² Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich 1919, nr 31, poz. 340.

im bazy lokalowej, opał na zimą, pomocy naukowych oraz nauczycieli. Pensje nauczycielom wypłacał ZCZW. Na mocy rozporządzenia z 18 listopada 1919 roku w samym powiecie kobryńskim na przełomie roku 1919/20 uruchomiono 15 szkół publicznych.²³

W czerwcu 1920 roku Sekcja Oświecenia Publicznego stworzyła strukturę organizacyjną szkolnictwa na ziemiach wschodnich, prowadząc w miarę możliwości stabilną i racjonalną politykę szkolną. Okręg brzeski, dzięki stałości i względnie dobrej jakości kadr w inspektoracie okręgowym i inspektoratach powiatowych, zorganizował się najwcześniej. Prowadził jednolitą i zrównoważoną politykę finansową.

Z danych statystycznych, które miały być przesyłane z terenu co 3 miesiące (grudzień 1919, marzec 1920) możemy odtworzyć funkcjonowanie polskich szkół powszechnych w okręgu brzeskim. W grudniu 1919 roku działało około 130 polskich szkół powszechnych, w których uczyło się około 21 tys. dzieci i pracowało około 430 nauczycieli. W marcu 1920 roku liczba polskich szkół wzrosła do około 455. Liczba dzieci powiększyła się do ponad 32 tys., a nauczycieli do ponad 630.²⁴

W czerwcu 1920 r. w okręgu brzeskim funkcjonowało łącznie około 600 szkół powszechnych, w których nauce pobierało około 40 tys. dzieci. Wśród nich szkół polskich było około 455, szkół białoruskich około 34, szkół rosyjskich około 76, szkół żydowskich około 45.²⁵

W okręgu brzeskim do szkoły powszechnej polskiej uczęszczało na początku 1920 r. statystycznie ujmując 65,5 ucznia (70 w czerwcu 1920 r.), do szkoły białoruskiej 77 (31 w czerwcu 1920 r.), do szkoły rosyjskiej – około 60, a do żydowskiej - około 150.²⁶ Powyższe dane wykazują, że szkolnictwo powszechne białoruskie nie było hamowane. W porównaniu z innymi grupami narodowościowymi cieszyło się poparciem ZCZW – nawet kosztem szkolnictwa polskiego. Dopiero później sytuacja zaczęła zmieniać się na niekorzyść szkolnictwa białoruskiego.

1 marca 1920 roku Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego powołało na terenach wschodnich Delegatów Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Brak było wówczas podstaw prawnych do powołania kuratorów. Delegatem Ministerstwa WRiOP na Polesiu został mianowany Kazimierz Wolbek. Sprawował tę funkcję do 16 maja 1922 roku. W powiatach nad organizacją pracy szkół pełnił nadzór inspektor powiatowy. Jego obowiązkiem było organizowanie szkół powszechnych i ich wizytowanie.²⁷

Na podstawie traktatu ryskiego zawartego 18 marca 1921 roku, Polesie zostało podzielone na część polską i radziecką. Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich wprowadził w okresie przejściowym podział na województwa i powiaty. Z większości terytorium polskiej części Polesia utworzono województwo poleskie. Były to terytoria byłych guberni grodzieńskiej, mińskiej i wołyńskiej²⁸. W skład nowo powstałego województwa poleskiego weszły terytoria nie należące do geograficznego Polesia: północna i środkowa część powiatu brzeskiego, zachodni fragment kobryńskiego i północny pas powiatu kosowskiego²⁹. Proces terytorialnego kształtowania się województwa poleskiego zakończył się w 1931 roku odłączeniem powiatu sameńskiego i wcieleniem go do województwa wołyńskiego. Po 1931 roku w skład województwa poleskiego wchodziło 9 powiatów: brzeski, drohiczyński, kobryński, kosowski, koszyrski, łuniniecki, piński, prużański, stoliński³⁰.

²³ W. Ściebora, *Rozwój organizacji szkolnictwa powszechnego w powiecie kobryńskim*, Brześć 1932, s. 11.

²⁴ L. Zarzecki, op. cit., s. 74-75.

²⁵ J. Gierowska-Kałuż, *Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich...*, op. cit., s. 244.

²⁶ ibidem, s. 219.

²⁷ T. Serafin, *Władze szkolne w latach 1917/18-1937/38*, Warszawa 1938, s. 123.

²⁸ W. Bienkiewicz, *Niektóre wiadomości o województwie poleskim*, „Rocznik Poleski 1927”, Brześć n./Bugiem 1927, s. 29.

²⁹ J. Tomaszewski, *Z dziejów Polesia 1921-1939. Zarys stosunków społeczno-ekonomicznych*, Warszawa 1963, s. 10.

³⁰ A. Lewkowska, J. Lewkowski, W. Walczak, *Zabytkowe cmentarze na Kresach Wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej. Województwo Poleskie na obszarze Republiki Białoruś*, Warszawa 2000, s. 27.